УДК 821.512.19 (076)

А.А. Джемилева

СӘЕТ ИБРАҺИМ ӘФӘНДЕНЕҢ «ДИНСИЗНИНЪ АКЪКЪЫНДАН ИМАНСЫЗ КЕЛИР» («ДИНСЕЗГӘ ИМАНСЫЗ ҖӘЗАСЫН БИРЕР») ХИКӘЯСЕНДӘ СӘНГАТЬЧӘ ЭТНОГРАФИЗМ ПРОБЛЕМАСЫ

В статье на примере рассказа крымскотатарского писателя Сеит-Ибраима эфенди «Динсизнинъ акъкъындан имансыз келир» («С неверующим распра вит-ся безбожник») раскрывается роль этнографического материала в художе ственном воссоздании бытия народа. Анализ текста выявляет конкретные этнографические и фольклорные элементы, а также рассматривает методы их включения в повествование, такие как обряды имянаречения, традиции гостеприимства, бытовые особенности и кулинария. Цель работы – понять культурные коды и ценности, формирующие национальное мировоззрение писателя, через призму этнографических аспектов его произведения. Актуальность исследования обусловлена попыткой изучения художественного этнографизма на примере творчества Сеит-Ибраима эфенди, что является новым для крымскотатарского литературоведения, поскольку монографические исследования этой темы отсутствуют.

Ключевые слова: Сеит-Ибраим эфенди, рассказ, художественный этнографизм, герой, сын, имянаречение

Using the story «Dinsiznin akkyndan imansyz kelir» («The atheist will avenge the unbeliever») by the Crimean Tatar writer Seit-Ibrahim Efendi as an example, the article reveals the role of ethnographic material in the artistic recreation of the life of a people. Textual analysis reveals specific ethnographic and folklore elements, as well as examines the methods of incorporating them into the narrative, such as naming rituals, hospitality traditions, and culinary practices. The purpose of the work is to understand the cultural codes and values that shape the writer's national worldview through the lens of the ethnographic aspects of his work. The relevance of the study is due to the attempt to study artistic ethnography on the example of the work of Seit-Ibrahim Efendi, which is new for Crimean Tatar literary studies, as there are no monographic studies on this topic.

Keywords: Seit-Ibrahim Efendi, story, artistic ethnographism, hero, son, naming

Ю. Б. Борев фикеренчә, әдәби үсешне билгеләүче факторларның берсе булып фольклор, халык көнкүрешенең этнографик үзенчәлекләре, халыкның гореф-гадәт һәм йолалары, мифлар, ритуаллар тора. Этнографизмны өйрәнүгә бәйле рәвештә матур әдәбиятта «фольклор-этнографик элементлар», «этнографик реализм», «тәнкыйди реализмның этнографик агымы» терминнары кулланыла. Хәзерге заман тикшеренүләрендә Н.А. Добролюбов тарафыннан кертелгән «сәнгатьчә этнография» термины да бар.

Этнография – төрле халыкларның этник тарихын, көнкүрешен, мәдәни тормышын, аларның килеп чыгышын, таралышын, телен, гореф-гадәтләрен, йолаларын, милләтара мөнәсәбәтләрне өйрәнүче фән. Ю. Хазанкович билгеләп үткәнчә, «Необходимо объяснить использование нами понятия «художественный этнографизм», обозначающего особое явление в национальных литературах. Дело в том, что введение этнографических реалий в художественный текст далеко не механистично. В тексте они обретают новую жизнь, принимая законы художественной системы и функционируя соответственно им. Этнографические реалии осмысливаются в контексте авторского замысла, получают образное преображение, обретая художественную функцию» [12]. Шул ук вакытта сәнгатьчә этнографизм дигәндә, әдәби текстта халыкның этнографик атрибутикасын сәнгатьчә чагылдыру, сәнгать чаралары ярдәмендә халык көнкүреше үзенчәлекләрен, матди һәм рухи мәдәниятне яңадан торгызу аңлашыла [7].

Этнограф К.В. Чистов, этнографик чынбарлыкны тасвирлап, йолаларны, им-томнарны, мәкальләрне һәм әйтемнәрне «этник билгеләр» дип саный [14]. Этнографик элемент, барыннан да элек, әсәрнең телендә чагыла. Әдип өчен этнографик белем – аутентик атмосфера тудыру, халыкның рухын, өметләрен һәм омтылышларын тапшыру өчен ачкыч ул. Һәр авторның фольклор һәм этнографиягә чуму тирәнлеге индивидуаль булса да, әлеге күпгасырлык нигезләрне санга сукмыйча гына, чын мәгънәсендә «халык язучысы» булып булмый. Казах язучысы һәм этнограф Таракта Акселеу билгеләп үткәнчә, халыкның тормыш рәвешеннән алып рухи тормышына кадәр барысы да үзенчәлекле булырга тиеш, ягъни чын мәдәният беркемне дә кабатламый һәм беркемгә дә охшарга тырышмый [9].

К. Солтанов болай дип яза: «Решающая роль в интерпретации произведения принадлежит самому факту сплошной принадлежности слова к этнокультурному контексту, когда превалирует отношение к литературе как форме манифестации этносвоеобразия, а тексту вменяется обязанность быть не только вместилищем-хранилищем этноуникальности, но и выполнять некую инструментальную функцию ее транслятора» [8].

Хакас прозасын өйрәнүче Л. Челтыгмашева фикеренчә, төрле жанр формаларын, поэтиканы, фольклор эстетикасын иҗади файдалану, төрле этнографик материаллар һәм реалияләрне (гореф-гадәт, традицияләрне, көнкүреш детальләрен, костюмнарны һ. б.) кертү әдипкә әдәби әсәрдә эстетик, эмоциональ-тәэсирле, сюжет ясаучы, мәгълүматлы, этник-психологик һ. б. мәсьәләләрне чишәргә ярдәм итә [13].

Билгеле булганча, әдәбиятта милли традицион көнкүрешне чагылдыру әдәби этнографизм дип санала. Этнографик материалга көнкүреш әйберләре, кием-салым, милли ризыклар, гореф-гадәтләр, йолалар, бәйрәмнәр керә. Б. Чобан-Задә, М. Нузет, У. Ипчи, А. Ильмий, Ш. Алядин, Ю. Болат, Э. Шемьи-Задә кебек кырымтатар автор-

ларының иҗаты халык тормышыннан алынган этнографик сурәтләргә бай. Аларның әсәрләрендә Кырым татарларының күпсанлы традицияләре, гореф-гадәтләре һәм көнкүреше ачык чагыла.

Кырымтатар әдәбиятчылары арасында Сәет Ибраһим әфәнде (Сәет-Ибраһим Ильясов) үзенең оригинальлеге белән аерылып тора, аның мирасы, кызганычка каршы, беркадәр онытылуга дучар ителгән. Язучының тормышы һәм эшчәнлеге турында булган мәгълүмат бик аз. 1980 елларда укучылар аның халык каһарманы Алим Азамат углы турындагы истәлекләре һәм риваятьләре белән таныш булалар («Йылдыз» журналы, 1984, № 3). Язучының күренекле җәмәгать эшлеклесе Габдерәшит Медиев турындагы кыйммәтле истәлекләрен бастырып чыгаруы («Йылдыз» журналы, 2002, № 2) аерым игътибарга лаек.

Библиографик чыганакларга караганда, Сәет Ибраһим әфәнде – Карасубазар (Белогорск) шәһәренең атаклы шәехе Әмир Ильяснының (әтисе Мехмед Факри әфәнде XVIII гасырның күренекле шәехләре нәселеннән) улы. Сәет Ибраһим әфәнде совет чоры аксакалы Габдерәһим Шәехзадәнең бертуган энесе була. Иске мәдрәсә диварларында ул үзен искиткеч сәләтле, зирәк акыллы шәкерт итеп таныта. Сугышка кадәрге чорда егет тормышта үз урынын эзли, төрле урыннарда эшли. Аның биографиясенең бер өлеше «Къызыл Къырым» газетасы редакциясендәге эшчәнлегенә бәйле. Сөргендә вакытта Сәет Ибраһим әфәнденең Үзбәкстан Республикасының Ташкент янындагы Янгиюл шәһәрендә яшәве мәгълүм. Язучы 1985 елда 91 яшендә Новороссийск шәһәрендә вафат була [10].

2009 елда «Йылдыз» журналы укучыларга язучының элек бастырылмаган истәлекләрен һәм шәхси архивында сакланган әсәрләрен тәкъдим итте. Бу басмада авторның индивидуальлеген саклый торган текстлар урын ала. Аның сүзгә осталыгы – тел байлыкларын бик оста куллана белүдә. Шунысы игътибарга лаек: әсәрләрендә Сәет Ибраһим әфәнде халыкның көнкүрешеннән алынган күренешләрне яңадан торгыза, Кырым татарларының кием-салымы, ризыклары, яшәү рәвеше турында тәфсилләп сөйли. Әлбәттә, әдипнең мондый этнографик юнәлешне сайлавы игътибарсыз кала алмый. Безнең мәкалә язучының сәнгатьчә стиленең этнографик үзенчәлекләрен тикшерү юлында беренче омтылыш булып тора. Әсәрләре белән танышканда, укучы шул заман мохитенә чума, халык тормышы картиналарын ачык һәм җанлы итеп күз алдына китерә. Әдипнең «Къарт къызнынъ къаргъышы» («Карт кызның каргышы»), «Ачувларыны алдылар» («Ачуларын алдылар»), «Динсизнинъ акъкъындан имансыз келир» («Динсезгә имансыз җәзасын бирер») кебек әсәрләрен билгеләп үтәсе килә.

Сәет Ибраһим әфәнденең «Динсизнинъ акъкъындан имансыз келир» дигән хикәясе гаҗәеп кызыклы һәм этноменталь детальләргә бай, анда кеше язмышы проблемасы ачыла. Язучы үзен менә дигән этнография белгече итеп күрсәтә. «Аталар сёзю» («Аталар сүзе») дигән исем сыйфатында Кырым татарларының танылган «Динсизнинъ

акъкъындан имансыз келир» әйтемен кулланып, автор хикәянең мәгънәви эчтәлеген тамгалый. Эпиграф сыйфатында сайланган халыкның «Алма терегинден иракъ тюшмез» («Алма агачыннан ерак төшми») гыйбарәсе укучыга хикәядә сүзнең нәрсә турында барачагын искәртә.

Хикәя яланны матур итеп тасвирлаудан башлана. Ислам байның Абляким атлы көтүчесе тау итәгендә сарыклар көтә. Монда автор укучыны көтүче уйнаган халык уен коралы толып-сорнай (волынка) белән таныштыра. «Абляким чобан тулуп-зурнасыны белинден чыкъарды ве эки янагъыны шафран алмадай къабартып, уфлей-уфлей тулупны толдурды, къолтугъына къысты да, къавалыны бир сыйпап, агъызына къапып, уфюрип чалмагъа башлады» («Абляким чабан толып-сорнаен биленнән чыгарды һәм ике яңагын зәгъфран алмадай кабартып өрә-өрә толыпны тутырды, култыгына кысты да кавалын, курасы көпшәсен бер сыйпап авызына кабып, өреп уйный башлады») [6].

Автор көтүченең виртуозларча уйнавын ничек сурәтли соң? «Тулуп-зурнанынъ татлы ве муляйим сеси эфсанелердеки шейтаннынъ чалдыгъы къавал сесинден де татлы эди. О “Чобан къайтармасы” ны усталыкънен чалар экен, тулупнынъ къавалыны гъает кямилликнен, къушларнынъ чивильдеси киби сёйлендире» («Толып-сорнайның татлы һәм мөлаем көе легендалардагы шайтан уйнаган кавал тавышыннан да татлы иде. Ул “Чабан кайтармасы”н шундый оста итеп башкарды, толып-кавалда гаять камил итеп уйнады ки, кошлар чыркылдашкан кебек тоелып китте») [6].

Я. Шерфединовның «Звучит хайтарма. Янърай хайтарма» дип аталган кырымтатар музыкасы энциклопедиясендәге тасвирламасына мөрәҗәгать итик. Толып-сорнай – көтүчеләрнең уен коралы. Толып-сорнайның мехын, турсык әзерләгәндәге кебек, кәҗә яки сарык тиресеннән ясыйлар. Мехка өч агач көпшә куелган: һава кертү өчен (кире клапанлы), көй һәм бурдон көпшәләре. Сыбызгыларны камыштан яки каз каурыеннан ясыйлар. Мелодик трубканың уйнау өчен биш тишеге бар. Толып-сорнайның тавышы киеренке, кискен. Уйнаган вакытта мехны култык астына кыстыралар [15]. Күрүебезчә, Сәет Ибраһим әфәнде кырымтатар халык мәдәнияте белән бик яхшы таныш. Танылган кырымтатар язучысы Шамил Алядинның «Тәселли» повестенда да толып-сорнай турында әйтелә: «Кавәханга картлар гына түгел, яшь егетләр дә җыела иде. Кайберәүләр толып-сорнайда, скрипкада, шөлдерле барабанда уйнадылар, кайберәүләр хайтарма биеделәр, җырладылар».

Хикәядә Ислам бай гаиләсенең көнкүреше, шул исәптән улының балачагы һәм аны тәрбияләү үзенчәлекләре тәфсилләп сурәтләнә. Аны башка геройларның тормышы һәм гореф-гадәтләре турындагы тасвирламалар тулыландыра. Кырымтатар этнографик реалияләрен һәм лексик үзенчәлекләрне төгәл бирү нәтиҗәсендә, әсәр чыннан да чынбарлыкка бик нык туры килә. Бу аңа үзгә тональлек өсти.

Автор Кырым татарларының «козьайдын» (изге хәбәр) дигән йоласы турында яза. «Ислям байнынъ азбар къапысындан адамлар киреята-чыкъаятырлар. Базы адамлар ёлда, Ислям байнынъ эвинден къайтаяткъанлардан онынъ эвинде янъы дюньясы, огълу догъгъаныны анъладылар. Мегер адамлар козьайдынгъа кирип-чыкъаята экенлер» («Ислам байның капкасыннан кешеләр керә тора, чыга тора. Бәгъзы кешеләр юлда, Ислам байның өеннән кайтучылардан аның өендә яңа дөнья, улы туганын аңладылар. Мәгәр кешеләр изге хәбәр белән котлау өчен керәләр икән») [6]. Бу йола күп авторларның әсәрләрендә чагылыш таба. Мисалга А. Диттанованың «Узун омюримнинъ унутылмаз куньлери» («Озын гомеремнең онытылмас көннәре») эссесыннан өзек китерик. «Сабагъа якъын аиледе кене бир къызчыкъ дюньягъа кельди. Бабама “аягъынъыз енгиль экен, козюнъиз айдын”, деп хайырладылар» («Таң алдыннан гаиләдә тагын бер кызчык дөньяга килде. Атамны “аягыгыз җиңел икән, изге хәбәр белән” дип котладылар») [2].

Шулай итеп, «козьайдын» йоласы халык арасында нык тамыр җәйгән һәм бүгенге көндә дә саклана. Аңа теләсә нинди шатлыклы хәбәр алганда яки уңышка ирешкәндә (туй, бала туу, хезмәттә күтәрелү һ. б.) мөрәҗәгать итәләр. Кунакларны сәламләп һәм яхшы хәбәр белән котлау йөзеннән «козьайдын къавеси» буларак билгеле каһвә бирәләр.

Сабый балага исем кушу йоласы һәм Кырым татарларының традицион кунакчыллыгын күрсәтү кебек этнографик детальләрне мул итеп кертү, һичшиксез, Сәет Ибраһим әфәнде хикәяләренең уникаль этник-поэтик стилен булдыруда зур роль уйный.

Автор балага исем кушу йоласы атмосферасын оста итеп тудыра, аның һәр аспекты турында җентекләп сөйләп, укучыны да шул мохиткә тартып кертә. «Мазин эфенди бир бакълава, бир де къурабие ашай-ашай къавесини ичип битирген сонъ, Ислям байдан: – Баланынъ ады къоюладжакъмы ве ады не оладжакъ? – деп сорады. – Шимди....

Ислям бай одадан чыкъып кетти ве эки эли устюнде янъы орьтюлернен сарувлы, къундакълы балыны котерип кельди. Баланынъ къурсачыгъы устюнде учь дане йипек башлы эльбез къатланып къоюлгъан эди» («Мөәззин әфәнде бер пәхләвә, бер курабье ашыйашый каһвәсен эчеп бетергәннән соң, Ислам байдан: – Баланың исеме куелачакмы һәм нинди исем бирәбез? – дип сорады.

Ислам бай өйдән чыгып китте һәм ике кулы өстендә, яңа япмага төреп, биләүгә биләнгән баланы күтәреп керде. Баланың корсагы өстендә ефәк чуклы өч сөлге катлап куелган иде») [6]. Сөлгеләр исем кушу мәҗлесендә катнашучыларга бирелергә тиеш.

Кунакларның өйдә ничек урнашуларына һәм килеп кергән Къубедин әфәнденең исәнләшү рәвешенә игътибар итәргә кирәк. «Энъ эвеля тёрде отургъан буюк эки ястыкъны къолтугъы тюбине алып, ясланып отургъан хатип Муртаза эфендинен, имам Сеитасан эфенди-

нен ве сонъ башкъаларынен салаватлашты, ал-эхвалларыны сорады» («Иң әүвәл, ике олы ястыкны култык астына алып, түрдә утырган хатыйп Мортаза әфәнде, имам Сеитасан әфәнде һәм аннан соң башкаларга кул биреп исәнләште, хәл-әхвәлләрен сорады») [6].

Сәет Ибраһим исем кушу процессын бөртекләп һәм ышанычлы итеп сурәтли. «Имам еринден турды, баланы сол элининъ устюне алып, къыбла тарафкъа дёнди ве Ислям байдан баланынъ ады не оладжагъыны сорады. – Селим оладжакъ, – деди Ислям бай» («Имам урынынан торды, баланы сул кулына алып, кыйбла тарафына борылды һәм Ислам байдан балага нинди исем кушылачагын сорады. – Исеме Сәлим, – диде Ислам бай»).

«Имам баланынъ онъ къулагъына “Эзан” окъуп, сол къулагъына “Икъамет” кетирип, сонъ баланынъ адыны онъа эшитттирип айтып, бутюн адетлерини япып битирген сонъ: – Алла хайырлы этсин! Буюсин, оссин, ана-бабасыны севиндирсин! – деп алгъышларнен баланы Ислям байнынъ элине туттырды» («Имам баланың уң колагына Азан укып, сул колагына камәт китереп, аннан соң баланың исемен аңа ишетелерлек итеп әйтеп, бөтен йоланы үтәп бетергәннән соң: – Алла хәерле итсен! Сәламәт булып, зур үссен, ата-анасын сөендерсен! – дип котлап һәм изге теләкләр теләп, Ислам байның кулына тоттырды») [6]. Борынгы заманда Кырым татарлары кешенең исеме язмышын да билгели дип ышанганнар. Ул матур булырга гына түгел, бәлки кешенең билгеле бер сыйфатларын, аның үз-үзен тотышын һәм характерын да чагылдырырга тиеш, дигән фикер яши.

Кыргыз галиме А. Кочкунов үзенең хезмәтендә болай дип искәртә: «с исламскими традициями связаны имянаречение молдо (мулла), или асанчы (азанчы), который после чтения суры из Корана тихо проговаривал имя на ухо ребенку и объявлял всем присутствующим. Выбор имени зависел от места, времени, обстоятельства, особых примет на теле ребенка, от расположения звезд на небе, он мог быть связан со знаменательным событием, с приездом гостей. Ребенка также называли в честь героев, богатырей, эпических персонажей, новшества в жизни и быту народа и т. д. Именем ребенка могло стать первое после его рождения произнесенное кем-то из присутствующих при родах слово, первый увиденный предмет, явление природы и др. [3].

Әдәбият галиме З. Куртнезирның шундый кызыклы фикере бар: «Халкъ арасында “Исим, яни инсаннынъ ады, боюнджакътыр” деген лаф бар. Бунынъ манасы шуки, къорантада эвлят догъгъанда, базы ана-бабалар баласына гузель бир исим къоймакъ ичюн, адларны сайламагъа башлай. Эвельки къартлардан эшиткениме коре, янъы догъгъан сабийге еди куньлик олгъандже, къулагъына эзан чагъырып ве къамет кетирилип ады къоюлмаса, бала тарсыкъа, синъирли олып осе экен» («Халык арасында “Исем, ягъни инсанның аты – муенсадыр”, дигән әйтем бар. Моның мәгънәсе шулдыр ки, гаиләдә бала тугач, кайбер ата-аналар баласына матур бер исем бирү өчен, исем сайлый башлый. Әүвәлге картлардан ишеткәнем бар: яңа туган сабыйга җиде

көнлек булганчы колагына азан чыгып һәм камәт китереп исем кушмасаң, бала тынгысыз һәм көйсез булып үсә икән») [4].

Түмән өлкәсенең көньягында яшәүче Себер татарларында бала туу белән бәйле йолаларны һәм ритуалларны тикшерү контекстында Г. Бакиева түбәндәге мәгълүматларны китерә. Себер татарлары фикеренчә, баланың тормышы һәм бәхете күбесенчә исеменә бәйле була. Исем кешенең язмышына, холкына һәм сәләтенә дә йогынты ясый дип санала. Себер татарлары балага исемне мөмкин кадәр тизрәк – туганнан соң 2–3 көн эчендә бирергә тырышканнар, югыйсә, ышанулар буенча, исемне шайтан кушачак. Күп исемнәрнең килеп чыгышы борынгы чорларга барып тоташа һәм тылсымлы мәгънәгә ия була [1]. Балага исем кушу тантанасына мулланы, туганнарны, күршеләрне чакырганнар. Баланы мендәргә яткыралар да, башы белән кыйблага каратып, мулла каршына куялар. Мулла, дога укыгач, баланың башта – уң, аннары сул колагына өч тапкыр: «Исемең фәлән булсын», дип кычкыра. Тантана уңаеннан табын әзерләнә, ана һәм бала адресына күпсанлы изге теләкләр ява [1].

Язучы хикәягә этнографизмнар: реалияләр, сынамышлар, ышанулар, традицияләр кертә. Автор кырымтатар гореф-гадәтләре, сынамышлары һәм традицияләре белән бәйле күпсанлы сүзләр һәм әйтемнәр куллана, укучыны шул атмосферага чумдыра: «тулуп-зурна», «Чобан къайтармасы», «кавал», «козьайдын», «бакълава», «къурабие», «намаз», «эфенди», «хатип», «каһвә йыбрыгъы», «мазин», «имам», «Танре», «дернек куньлери», «джемаат ашы», «чубук», «къара татар», «къыдырлез куни», «кедай», «бай», «акай», «эзан», «икамет».

Алга таба без игътибарны хикәядә герой образының ничек формалашуына юнәлтербез, чөнки автор аның шәхесен турыдан-туры тасвирламый. Укучы бу хакта кунакларның үзара сөйләшүеннән генә беләчәк. «“Джаны янгъан танърысыны къаргъар”, дегенлери киби, Ислям байнынъ пис тилинден, сёгюшинден, джекирювинден ве афакъаны туткъанда котеклевинден джаны янгъан Керим кедай ози киби дигер кедайгъа – Зекерьягъа: – Башымызгъа бир мусаллат даа догъды. Бу да бабасы киби оладжагъы белли, Зекерья достым. Биз бельки корьмемиз, Алла сакъласын балаларымызны бу мусаллаттан! – деп алды» («“Дөньядан туйган – Тәңресен каргар”, дигән кебек, Ислам байның начар теленнән, сүгенүеннән, җикеренүеннән, ачуы чыгып кыйнавыннан туеп җаны янган Кәрим кидай үзе кебек кидайга – Зәкәриягә: – Башыбызга тагын бер җәфалаучы туды. Бу да атасы кебек булачак, Зәкәрия дустым. Без бәлки күрмәбез дә, Алла сакласын балаларыбызны бу явыздан! – диде») [6].

Шунысын да әйтергә кирәк: Сәет Ибраһим әфәнде хикәяләрендә гади халык сөйләмен куллану хикәянең телен чын мәгънәсендә үзенчәлекле итә һәм милли төсмер бирә. Ислам бай, шаярып, улыннан батракны сүгүен үтенә, кечкенә Сәлим шунда ук әтисенең үтенечен үти. «– Эй, Нафе акъай, къара татар... – дегенде бабасы “Ха-ха”, деп кулер эди» («– Әй, Нафә агай, кара татар... – дигәндә, атасы

“Ха-ха-ха” дип көлер иде»). Батракның реакциясе нинди соң? «“Ислям байны да бастыраджакъ бу арам ольгюр”, – деди ичинден Нафе» («“Ислам байны да уздырачак бу җаны чыккыры (харам булып үлгере)”, – диде эченнән Нафә») [6]. Хәзер малайның әтисенең нинди кеше икәнлеге, үсеп җиткәч, Сәлимнең нинди булачагы ачык күренә.

Автор мәкаль һәм әйтемнәрдән дә оста файдаланган. Алар хикәяләүгә өстәмә тирәнлек һәм халык колориты бирә. «Джаны янгъан танърысыны къаргъар» («Дөньядан туйган – Тәңресен каргар»); «Йыланнынъ севмеген оты ювасынынъ агъызында битер» («Еланның сөймәгән үләне оясының авызында бетәр»); «Хурназнынъ тюшюнджеси хурназджа» («Алдакчының уйлары да мәкерле»); «Динсизнинъ акъкъындан имансыз келир» («Динсезгә имансыз җәзасын бирер»). Халык акылын кушып бәян иткән автор текстны бизәп кенә калмый, ә замананы борчыган сорауларны да яктырта кебек. Мәкальләр һәм әйтемнәр аңа конфликтны төшенү ачкычы булып хезмәт итә, алар, көзге кебек социаль тигезсезлекне чагылдыра, аның асылын ача.

Кечкенә Сәлим муллыкта һәм тәрбиядә, бернинди мохтаҗлык күрмичә үсә. Автор, ачыктан-ачык ирония белән, Ислам бай кебек ярлыларга карата мәрхәмәтсезлеге белән танылган кешедән улы Сәлимнең нинди «тәрбия» алачагын ассызыклый. Язучы хикәянең идеясен аңлау өчен үтә әһәмиятле, әмма әлләни күзгә ташланмый торган бер деталь кертә: кечкенә чагында Сәлимнең кулына чыбык тоттыралар һәм ул шуның белән кул астына эләккән батракларга суга. Ислам бай моны күрсә, шатланыр, улы белән горурланыр иде. Сәлим начар укый, чөнки бала чакта аңа итне артык күп ашатканнар, дип яза автор. Малайның дөньяга карашы сарыклардан күпме үрчем алу һәм ничә мичкә брынза хәзерләү белән генә чикләнә. Соңыннан Сәлим хәерчеләрне гаделсез җәберләп, гаеп эшләре белән дан ала, малын әрәм-шәрәм итүгә бирелә. Аның, ялганлап, ярлы гаиләдән булган кызга өйләнү нияте тормышка ашмый, чөнки аны үтерәләр. Шуның белән Сәлимнең ярлылар өстеннән хакимлеге бетә.

Шулай итеп, әсәрдә «этнографик контекст» куллану Сәет Ибраһим әфәндегә милли мәдәниятнең үзенчәлекләрен яңартырга, төп конфликтны ачыкларга, типик милли характерларны күз алдына китерергә һәм халык психологиясенә тирәнрәк үтеп керергә мөмкинлек бирә.

Әдәбият

1. *Бакиева Г.Т.* Обряды и ритуалы, связанные с рождением ребенка у сибирских татар юга Тюменской области // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2015. № 1 (28). С. 125–132.

2. *Диттанова Айше.* Узун омюримнинъ унутылмаз куньлери. (эссе, очерк) // Йылдыз. 2008. № 2. Б. 35–87.

3. *Кочкунов Айдарбек.* Этнические традиции кыргызского народа (социокультурные аспекты и некоторые вопросы генезиса). Бишкек: 2013. 320 с.

4. *Къуртнезир Закир.* Бабачыгъым, Сизни къайдан тапайым? (Эссе) // Йылдыз. 2010. № 2. Б. 21–64.

5. *Нестерова И.А.* Этнографизм в художественном произведении // Энциклопедия Нестеровых. URL: https://odiplom.ru/lab/etnografizm-v-hudozhestvennom-proizvedenii.html (дата обращения: 02.10.2025).

6. *Сеит-Ибраим эфенди.* «Динсизнинъ акъкъындан имансыз келир» // Йылдыз. 2009. № 4. Июль–август. Б. 87–99.

7. *Соколова В.Ф.* Этнографическое направление в русской литературе XIX века // Культура и цивилизация. 2017. Т. 7. №. 1А. С. 261–269.

8. *Султанов К.К.* Угол преломления. Литература и идентичность: коммуникативный аспект. М., ИМЛИ РАН, 2019. 352 с.

9. *Тарақты Ақселеу (Сейдiмбек А.)* Балталы, бағаналы ел аман бол (шежiре). Алматы: Қазақ университетi. 1993. 224 с.

10. *Фазыл Р.* Сеит-Ибраим эфендининъ эдебий архивинден // Йылдыз. 2009. № 2. С. 114.

11. *Фокеев А.Л.* Этнографическое направление в русском литературном процессе XIX века: истоки, тип творчества, история развития: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. М., 2004. 46 с.

12. *Хазанкович Ю.Г.* Художественный этнографизм романа В. Санги «Женитьба кевонгов» // Вестник Бурятского государственного университета. 2018. № 2. Т. 4. С. 74– 82.

13. *Челтыгмашева Л.В.* Этнопоэтика в произведениях хакасской детской прозы конца XX – начала XXI в. // Мир науки, культуры, образования. № 2 (69) 2018. С. 631–634.

14. *Чистов К.В.* Этническая общность, этническое сознание и некоторые проблемы духовной культуры // Советская этнография. 1972. № 3. С. 73–85.

15. *Шерфединов Я.* Звучит хайтарма. Янърай хайтарма. Ташкент: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1979.

16. Шамиль Алядин-Теселли. URL: https://libking.ru/books/prose-/prose-history/489180-shamil-alyadin-teselli.html (дата обращения: 02.10.2025).

Джемилева Айше Аблямит кызы,
филология фәннәре кандидаты, В.И. Вернадский исемендәге
Кырым федераль университеты Таврия академиясенең
кырымтатар һәм Көнчыгыш филологиясе факультетының
кырымтатар филологиясе кафедрасы доценты

Джемилева Айше Аблямитовна,
кандидат филологических наук,
доцент кафедры крымскотатарской филологии
факультета крымскотатарской и восточной филологии
Таврической академии ФГАОУ ВО «Крымский федеральный университет
имени В.И. Вернадского»
*Ayshe*66-2008*@mail.ru*